

Kazimierz Biliński

Edward Abramowski a ideologia polskiego ruchu ludowego

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 29, 169-179

1977

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KAZIMIERZ BILIŃSKI — TORUŃ

EDWARD ABRAMOWSKI A IDEOLOGIA POLSKIEGO RUCHU LUDOWEGO

Koniec XIX i początek XX wieku to okres, kiedy w Królestwie Polskim zaczyna organizować się ruch ludowy. Zewnętrznym przejawem dojrzewania świadomości mas chłopskich było powstanie licznych instytucji propagujących ruch ludowy, rozwój prasy, a także czynne wystąpienie ludu wiejskiego w obronie swych praw¹.

Na krótki okres, obejmujący lata 1905—1906, z ruchem ludowym Królestwa nawiązał współpracę również Edward Abramowski (1868—1918)², który trwale zapisał się na kartach jego historii, pozostawiając po sobie kilka broszur dotyczących tego ruchu. Pismami tymi starał się wywierać wpływ ideowy na kierownictwo ruchu ludowego. Gdy jednak przywódcy ruchu nie zaakceptowali części jego koncepcji, postanowił odejść. Odszedł, jak czynił to dawniej, gdy nie zgadzał się z określonymi poglądami czy nurtem myśli.

Zasadniczo bliższe związki Abramowskiego z polskim ruchem ludowym datują się od stycznia 1905 roku, kiedy to Edward, po przyjeździe z Zakopanego do Warszawy, wszedł w kontakt z kierownictwem Polskiego Związku Ludowego, organizacji powstałej 13 listopada 1904 roku³. Polski Związek Ludowy wydawał kilka czasopism, między innymi „Głos Gromadzki”, „Życie Gromadzkie” i „Zagon”⁴. Obok tych organów Związku były jeszcze periodyki „Wieś Polska” i „Snop”. Abramowski, współpracując z Polskim Związkiem Ludowym, pisał artykuły do „Głosu

¹ Por. *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, t. 1: 1864—1918, Warszawa 1963, s. 95—185.

² K. Krzeczkowski („Wstęp” do E. Abramowski, *Pisma*, t. 1, Warszawa 1924, s. XXXI) utrzymuje, że związki Abramowskiego z ruchem ludowym sięgają roku 1904.

³ Cz. Wycech, *60 lat ruchu ludowego*, Warszawa 1957, s. 20; *Zarys historii...*, s. 125—126; T. Rek, *Ruch ludowy w Polsce*, t. 1. Warszawa 1947, s. 102—103; Cz. Wycech, *Polityczna myśl ludowa w świetle programów stronnictw chłopskich*, Wyd. Prasa ZSL, s. 6.

⁴ *Zarys historii...*, s. 132.

Gromadzkiego" i „Zagonu”⁵. Należał również do grona współpracowników „Życia Gromadzkiego”⁶.

O ścisłej współpracy Abramowskiego z Polskim Związkiem Ludowym piszą jego liczni biografowie. Był on między innymi członkiem Komitetu Głównego Związku⁷. Przede wszystkim jednak przysłużył się idei ruchu ludowego działalnością pisarską, która zamyka się w kilku popularnych broszurach i w wielu artykułach. Dał w nich wyraz swej sympatii dla rozwijającego się ruchu chłopskiego i robotniczego.

Z broszur propagandowych Abramowskiego godne szczególnej uwagi są zwłaszcza: *Zmowa powszechna przeciw rządowi*, *Projekt programu Polskiego Związku Ludowego* i *Nasza polityka*. Są one ważne dlatego, ponieważ poruszają sprawy aktualne dla całego narodu polskiego. Ponadto zawarty w tych szkicach program Abramowskiego odpowiadał ideowo dążeniom Polskiego Związku Ludowego. Dotyczyło to głównie wytycznych zawartych w napisanej w 1905 roku broszurze *Zmowa powszechna...*, w której Abramowski szerzył hasła walki z rządem carskim, walki prowadzonej w najbardziej właściwej według niego formie, bojkotu wszelkich urządzeń państwowych i instytucji carskich⁸.

Dzisiaj zdania na temat programu wyrażonego w tej broszurze są podzielone. Jedni mówią o nim w związku z sympatią dla Abramowskiego, inni krytykują go za to, że w założeniach programowych nie uwzględnił bieżącej sytuacji politycznej⁹. Lecz przecież czas działania i związków Abramowskiego z ruchem ludowym wiązał się z wydarzeniami rewolucji 1905 roku. To wydarzenie polityczne w sposób szczególny inspirowało Abramowskiego do szerzenia hasła walki z rządem carskim. Pragnął on wyzwolenia polskich ziem spod władzy carskiej, bowiem wolność narodu była jego zdaniem skarbem bezcennym: tylko w warunkach wolności można budować zręby nowego życia społeczno-politycznego. Zdając sobie z tego sprawę, Abramowski na łamach swojej broszury uznał cara wraz z całym jego aparatem urzędniczym za wroga Polski. I to jest właśnie elementem pozytywnym jego programu.

Abramowski trwał w przeświadczeniu, że „za pomocą zmowy powszechnej uczynimy rządowi carskiemu życie ciężkie i trudne, nieznośne

⁵ S. J. Brzeziński, *Polski Związek Ludowy. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1957 s. 106.

⁶ H. Syska, *Polski Związek Ludowy*, „Myśl Chłopska”, 1949, nr 3—4, s. 64; *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905—1914*, Warszawa 1957, s. 127.

⁷ Por. R. Światło, „Przedmowa” do E. Abramowski, *Filozofia społeczna*, Warszawa 1965, s. IX.

⁸ Por. m.in. *Zarys historii...*, s. 143.

⁹ Por. *ibidem*.

w Polsce; wprowadzać go będziemy w nieustanne kłopoty, w rozprzężenie, w zastój wszystkich jego robót”¹⁰.

Zresztą nie możemy — jak pisał poprzestać na samej znowie, gdyż jest to dopiero pierwszy etap walki. Nasze dalsze działanie powinno skupić się na przedsięwzięciu odpowiednich kroków zmierzających ku tworzeniu podstaw polskości. W miejsce szkół państwowych należy powołać własne szkolnictwo tajne, w miejsce sądów — sądy polubowne, zaś w przypadku kradzieży i innych przestępstw powinniśmy uciekać się do straży ochronnych zamiast do policji¹¹. Walka narodu polskiego z rządem carskim, w rozumieniu Abramowskiego, ma być walką twórczą, inspirującą wszystkich do kolektywnego budowania nowego życia społecznego¹².

W swoim programie wyrażonym w *Zmowie powszechnej...*, poświęcił też nieco uwagi jednostkom zarządu wiejskiego — gminom. Wskazując na potrzebę konsolidacji w środowisku wiejskim sił postępowych do walki z caratem, propagował rozszerzenie znowy na teren wsi¹³. Wierzył mocno w skuteczność znowy: „Powodzenie zaś tej walki jest rzeczą pewną, jeżeli tylko wystąpimy do niej wszyscy, z jednością i uporem nie ustępując ani przed groźbą, ani fałszywymi obietnicami rządu. Dla naszego życia jest to sprawa bardzo ważna, gdyż wszystko szłoby inaczej i stokroć lepiej w gospodarce gminnej, we wszystkich interesach życia wiejskiego, gdyby gmina miała prawdziwy samorząd, gdyby była wolną od ucisku i ciągłego wtrącania się policji carskiej”¹⁴.

Przy analizie metod walki z caratem wskazanych przez Abramowskiego w *Zmowie powszechnej...* nasuwa się wątpliwość nie tylko co do ich skuteczności, ale i realności. Znowa jako środek walki, aby była skuteczna, musi — zdaniem Abramowskiego — objąć wszystkich i wszystko. Należy wyrzec się korzystania z carskich szkół i urzędów, z pomocy sądowej i policji¹⁵. W chwili rozszerzenia się zasięgu znowy należy również zaprzestać płacenia podatków i służby w wojsku carskim, by w ten sposób zmusić cara do opuszczenia Polski¹⁶. Abramowski ludził się zbytnio nadzieją, że w ten sposób uda się nam uzyskać

¹⁰ Abramowski, *Pisma*, s. 340.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Tamże czytamy: „Tym sposobem walka nasza z rządem będzie to walka twórcza, będzie to zarazem tworzenie przez nas nowego — życia społecznego, życia ludzi wolnych; będzie to stopniowe, lecz ciągle budowanie tej Rzeczypospolitej ludowej polskiej, której tak pragniemy, a która przez nikogo nam dana nie będzie, dopóki my jej sami nie stworzymy”.

¹³ Por. *ibidem*, s. 348—349.

¹⁴ *Ibidem*, s. 349.

¹⁵ Por. *ibidem*, s. 337—339.

¹⁶ Por. *ibidem*, s. 339—340.

wolność. Jednakże bieg wydarzeń sprawił, że losy narodu potoczyły się innym torem¹⁷.

Na uwagę zasługuje również broszura Abramowskiego *Nasza polityka*, wydana przez Polski Związek Ludowy w 1906 roku. Jej ton był zgodny z dążeniami działaczy Polskiego Związku Ludowego, propagującymi bojkot wyboru posłów do Dumy rosyjskiej¹⁸. Pisarz stwierdził sam, że chłopci polscy nie będą popierać wyborów posłów do Dumy, ani też sami nie pojedą¹⁹. Wyrażenie zgody na wysłanie posłów do Dumy rosyjskiej byłoby w jego rozumieniu wyrzeczeniem się dążeń niepodległościowych i oznaczałoby pogodzenie się z uciskiem carskim i systemem rządów cara²⁰.

¹⁷ A oto jak potomni oceniali program Abramowskiego zawarty w jego broszurze *Zmowa powszechna przeciw rządowi*. S. J. Brzeziński (op. cit., s. 115) wyrażał wątpliwość, czy treść broszury z powodu jej patosu wywrze pożądaną wpływ na chłopów, czy zostanie przez nich właściwie rozumiana. Wątpliwości te są uzasadnione. Abramowski bowiem, jak się wydaje, był mało popularny w kręgach chłopskich. Umiał prowadzić dialog z inteligencją, robotnikami, ale zapomniał o specyficznych warunkach środowiska wiejskiego. Mimo to Brzeziński wyraził pogląd, że „broszura ta, być może właśnie tam, gdzie nie mogła być w istocie swej należycie rozumiana, była w tym momencie dobrym orężem rewolucyjnym; niektóre jej ujęcia, a przede wszystkim sam tytuł doskonale się nadawały do propagandy”. Do samego programu *Zmowy powszechnej...* i koncepcji Abramowskiego co do budowy nowej rzeczywistości społecznej Brzeziński ustosunkował się krytycznie. Jego zdaniem, droga bojkotu instytucji państwowych, którą wskazywał Abramowski, była nierealna. „Jest to oczywiście — pisał — zupełne oderwanie się od stanowiska tego właśnie państwa i rządu oraz jego organów, które przecież, choćby na chwilę zdezorientowane, rychło zmobilizują swe siły, aby za pomocą wszelkich możliwych represji przywrócić normalny porządek państwowy i administracyjny. Stanowisko zatem zupełnie nierealne, nie liczące się z przeciwdziałaniem tych, przeciwko którym jest wymierzone” (*Zmowa powszechna...*, s. 114—115). Bardziej przychylnie o *Zmowie* Abramowskiego wyraził się E. Ręk, mówiąc o życzliwym przyjęciu jej przez społeczeństwo (*Ruch ludowy...*, s. 105). B. Radlak natomiast w pracy pt. *Polski Związek Ludowy w rewolucji 1905—1907* (Warszawa 1962, s. 24) starał się wskazać (co moim zdaniem uczynił poprawnie) na koneksje Abramowskiego z poglądami działaczy Polskiego Związku Ludowego. Tkwiły one w idei bojkotu carskich szkół, gmin, sądów i wprowadzeniu w ich miejsce instytucji rodzimych, ludowych. B. Radlak w cytowanym szkicu (s. 25) zwracał uwagę na fakt, że *Zmowa powszechna...* uwzględniła potrzeby rosnącej na wsi walki rewolucyjnej. Obok więc elementów negatywnych w tej broszurze Abramowskiego są też elementy pozytywne. Istnienia tych ostatnich usiłowała dowiedzieć H. Radlińska w pracy pt. *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej* (Wrocław 1964, s. 275). Autorka jest pełną uznania dla pracy Abramowskiego, a zwłaszcza cieszy ją fakt głoszenia przez niego hasła wolności szkół i wysunięcia żądania instytucji gminnych z językiem polskim jako urzędowym.

¹⁸ Por. *Zarys historii...*, s. 143.

¹⁹ Por. E. Abramowski, *Pisma*, t. 4, Warszawa 1928, s. 254.

²⁰ Por. *ibidem*.

Tutaj też Abramowski, wracając do wytycznych zawartych w broszurze *Zmowa powszechna...*, wzywał lud wiejski do wytrwałej walki o wolną Polskę. Pisał: „Dosyć już mamy niewoli, nędzy, łupiestwa i ciemnoty. Teraz idzie dzień wyzwolenia”²¹, a w innym miejscu: „Do nas teraz należy, do włościan i robotników polskich, stworzyć wolne życie i wolną nową Polskę”²².

Celowi skutecznej walki służyć mają propagowane przez Abramowskiego stowarzyszenia spożywcze, rolnicze oraz związki robotników i służby.

Program tworzenia nowej, sprawiedliwej rzeczywistości społecznej w środowisku wiejskim zawarty w szkicu *Nasza polityka* — dzięki tkwiącym w nim dążeniom niepodległościowym — odpowiadał zasadniczo założeniom ideowym ruchu ludowego, który popularyzował broszury Abramowskiego. Program ten był wyrazem szczerego przejęcia się położeniem ludu wiejskiego. Obok jednak elementów postępowych, wyrażających się głównie w popularyzacji haseł walki z caratem, walki o wolność chłopów i robotników, program Abramowskiego zawierał znamiona utopii. W jego przeświadczeniu bowiem nowa Polska wyłonić się miała w wyniku ilościowego rozwoju stowarzyszeń i wolnych gmin, opartych na zasadzie wspólności interesów i braterstwa.

„Taką gmina wolna — pisał — ze stowarzyszeń złożona, dobrowolnie łącząca ludzi, będzie to społeczność bez państwa, społeczność rządząca się sama, prawdziwa Boska wolność [...] Im więcej takich gmin, takich stowarzyszeń powstanie, tym dalej będzie rozszerzać się nasza polska rzeczpospolita, nasza społeczność bez rządu i bez przymusu żyjąca. Przejdzie ona kordony austriackie i niemieckie, oprze się o góry i morza [...] i w końcu ogarnie sobą i zjednoczy wszystkie ziemie ludu polskiego”²³.

Takie podejście Abramowskiego do problemu przyszłej wolnej Polski zbliża go bez wątpienia do teoretyków anarchizmu, którzy wyraźnie przeciwstawiali się istnieniu wszelkich instytucji przymusowych, a w szczególności państwa. Jego postulat odnośnie do „rzeczypospolitej wolnych gmin” wskazuje zwłaszcza na związki z Piotrem Kropotkinem. Kropotkin również był zwolennikiem tworzenia instytucji wolnych gmin, przy czym miały one opierać się — podobnie jak u Abramowskiego — nie na elemencie terytorialnym, a działać na podłożu wspólnego interesu²⁴.

Edward Abramowski pochłonięty bez reszty wizją rzeczpospolitej kooperatywnej, przecenił rolę stowarzyszeń i instytucji wolnych gmin.

²¹ *Ibidem*, s. 256.

²² *Ibidem*, s. 265.

²³ *Ibidem*, s. 264—265.

²⁴ Pcr. L. Kulczycki, *Anarchizm współczesny*, Lwów 1902, s. 126.

Najpierw trzeba było bowiem uwolnić kraj od zaborców, a dopiero potem zacząć budować nowe życie. Takie postawienie problemu przez Abramowskiego należy tłumaczyć tym, że szkic *Nasza polityka* napisany był jeszcze w okresie utopizmu, a więc w czasie, gdy cechą jego stosunku do życia był „brak realizmu życiowego”²⁵.

Mówiąc o działalności Abramowskiego w polskim ruchu ludowym, nie sposób pominąć jego wkładu pracy w formułowanie programu Polskiego Związku Ludowego²⁶. Według danych źródłowych Abramowski opracował ten projekt po uprzednim przekonsultowaniu jego zasadniczych założeń z działaczami, a zwłaszcza z członkami Komitetu Głównego Polskiego Związku Ludowego²⁷. Dyskusja ta była jednak tak fragmentaryczna, że trudno mówić o jakichś zasadniczych zmianach w przedstawionym przez niego programie. Sam program traktowano właściwie jako projekt, odkładając opracowanie wiążącego tekstu na termin późniejszy²⁸.

Projekt programu Polskiego Związku Ludowego składa się z trzech zasadniczych części, z których pierwsza zawiera właśnie wytyczne polityczne. Abramowskiemu chodziło tu o zapewnienie podstawowych wolności: wolności kraju i człowieka²⁹.

W pierwszej części programu autor zdaje się być bliski dążeniom państwowym. Postuluje bowiem odrębność Królestwa Polskiego, które posiadałoby własny Sejm wybrany na zasadach czteroprzymiotnikowego prawa wyborczego³⁰. Koncepcja ta powstała niewątpliwie jako wynik wpływu działaczy PZL na jej autora³¹.

Część druga programu to dążenia kulturalne. Myślą przewodnią Abramowskiego w tej dziedzinie jest „wytworzyć demokrację stowarzyszeń jako jedynej gwarancji wszechstronnego i wolnego rozwoju kultury narodu”³².

Postuluje więc propagowanie i tworzenie różnych form stowarzyszeń,

²⁵ Krzeczkowski, *op. cit.*, s. XXXIV.

²⁶ Jego *Projekt programu Polskiego Związku Ludowego* opublikowany jest aktualnie w *Materiałach źródłowych do historii polskiego ruchu ludowego*, t. 1: 1864—1918, Warszawa 1966, s. 227—230.

²⁷ *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, s. 144; B. Radlak, *op. cit.*, s. 25; Brzeziński, *op. cit.*, s. 118; Szczechura, *U źródeł ruchu ludowego [w:] Drogi rozwoju ruchu ludowego 1895—1949—1964*, Warszawa 1964, s. 190; *Historia chłopów polskich*, t. 2, praca zbiorowa pod redakcją S. Inglota, Warszawa 1972, s. 546.

²⁸ Por. Brzeziński, *op. cit.*, s. 118.

²⁹ Por. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu...*, s. 227.

³⁰ Por. *ibidem*, s. 227; *Zarys historii polskiego ruchu...*, s. 144; Radlak, *op. cit.*, s. 25.

³¹ Por. *Zarys historii polskiego ruchu...*, s. 144; Radlak, *op. cit.*, s. 26.

³² *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu...*, s. 228.

jak związki najemników rolnych, stowarzyszenia pomocy wzajemnej, wzajemnego kredytu i spółek rolnych. Każda z tych form zrzeszonego działania ma do spełnienia określone funkcje. Chodzi o rozwiązanie wielu problemów życia wiejskiego, a więc o rozwój kulturalny mas ludowych, ich zabezpieczenie socjalne, pomoc finansową, oświatę rolniczą, wreszcie pomoc w produkcji rolnej³³. Jak widzimy, spośród rozlicznych zagadnień życia społecznego sprawy środowiska wiejskiego były szczególnie bliskie Abramowskiemu. Dostrzegał on istniejące nieprawidłowości, postulował zmiany na lepsze. W tym właśnie tkwi ogrom jego zasług dla rozwijającego się ruchu ludowego na terenie Królestwa.

Ostatnia część, trzecia — to program ekonomiczny. Autor postuluje w nim tworzenie dużych kooperatywnych gospodarstw rolnych, opartych na dobrowolnym zrzeszaniu się. Sama idea jest bez wątpienia słuszna, wskazuje na korzyści płynące z zespołowej formy gospodarowania. Jednak w ramach programu ekonomicznego Abramowski starał się do minimum ograniczyć interwencję państwa, wolałby bowiem, aby większość spraw przejęły stowarzyszenia³⁴. Ten zaś punkt widzenia niezbyt odpowiadał dążeniom działaczy Polskiego Związku Ludowego, którzy niechętnie widzieli eliminowanie z tego programu znaczenia państwa.

Projekt programu Polskiego Związku Ludowego nie precyzował bliżej rozwiązań ważnej wówczas dla licznej rzeszy chłopów sprawy agrarnej, a więc kwestii przeprowadzenia reformy rolnej, wywłaszczenia i upaństwowienia wielkich majątków ziemskich. Główny zaś akcent położono w tym programie na potrzebę wzmożenia walki o niezależność polityczną Polski. Było to między innymi wynikiem składu personalnego Polskiego Związku Ludowego, rekrutującego się głównie z inteligencji. Założenia programu uległy w tym względzie korekcie na zjeździe w dniu 29 czerwca 1906 roku, zjazd ten nie przychylił się do wersji programu rolnego autorstwa Abramowskiego³⁵.

T. Szczechura, ustosunkowując się do programu Abramowskiego, wyraził pogląd, iż projekt swój sformułował Abramowski, nie licząc się z aktualnymi potrzebami środowiska wiejskiego³⁶. Moim zdaniem niezupełnie można się zgodzić z wywodami tego autora. Jeśli bowiem bliżej przyjrzeć się wytycznym programowi, to zauważyć można, że wiele jego postulatów dotyczy niezbędności uregulowania bieżących spraw wsi, co jest bardzo ważne. Szczechura pisze również, że projekt Abramowskiego spotkał się z niezbyt przychylnym przyjęciem przez chłopów: odnieśli się oni do niego z pewną dozą rezerwy³⁷. Niewykluczone, że tak było,

³³ Por. *ibidem*, s. 228—229.

³⁴ Por. *ibidem*, s. 229.

³⁵ Por. *Zarys historii polskiego ruchu...*, s. 145 i 147.

³⁶ Por. Szczechura, *op. cit.*, s. 190.

³⁷ Por. *ibidem*.

gdyż jeden z palących problemów, jakim była kwestia agrarna, istotnie nie znalazł odzwierciedlenia w wytycznych Abramowskiego w takiej postaci, jak tego pragnęli chłopci³⁸.

B. Radlak w swoich wywodach wystąpił z pretensjami, że program sformułowany przez Abramowskiego nie zawiera wskazań co do metod prowadzenia bieżącej walki rewolucyjnej, nie określa też sposobu przeprowadzenia aktualnych reform społecznych, ograniczając się do sformułowania, że wszystko będzie urzeczywistnione po zwycięstwie nad caratem³⁹.

Fakt eliminacji przez Abramowskiego rewolucji politycznej z programu wyzwolenia społecznego najzupełniej wiązał się z ogólnym jego nastawieniem w tym okresie. Będąc w bliskich kontaktach z ruchem ludowym, usiłował prowadzić masy ku ustrojowi społecznemu bez ucisku i wyzysku, własną drogą, wiodącą przez kooperatywy, zrzeszenia.

W toku gruntownej analizy *Projekt programu Polskiego Związku Ludowego* nasuwają się różne refleksje, zwłaszcza gdy zważyć jego wartość ideową. Można mieć do tego programu wiele zastrzeżeń, jeśli problem dróg wiodących do nowego ustroju społecznego bada się wyłącznie z punktu widzenia pewnych apriorycznie przyjętych założeń. Gdy jednak obiektywnie wnikiemy w treść wytycznych Abramowskiego, uznamy, że jego program był postępowy jak na pierwsze dziesięciolecie XX wieku. I tu należy całkowicie zgodzić się z twierdzeniem Reka, który projekt Edwarda określił jako „program wręcz rewolucyjny, wybitnie postępowy”⁴⁰. Istotnie był to program śmiały i zawierający elementy

³⁸ Radlak pisał m.in. „Opracowany przez Abramowskiego projekt programu nie mógł zadowolić przede wszystkim chłopów, coraz liczniej wciąganych do organizacji PZL. Trudniej im było niż inteligencji entuzjazmować się koncepcjami Abramowskiego. Projekt przecież nie dawał dostatecznej odpowiedzi na aktualne, nurtujące ich sprawy agrarne” (*op. cit.*, s. 27).

³⁹ Por. *ibidem*, s. 26.

⁴⁰ Rek, *op. cit.*, s. 105. Jeszcze dalej w swej ocenie posunął się Wycech (*Polityczna myśl ludowa...*, s. 17), który stwierdził: „Program PZL jest najbardziej rewolucyjny ze wszystkich programów ludowych w okresie kapitalistycznego rozwoju Polski”. Por. także uwagi Wycecha zawarte we wstępie do pracy Brzezińskiego, *op. cit.*, s. 21; podobnie w *60 lat ruchu ludowego*, s. 25. Cz. Wycech w tym ostatnim szkicu (s. 25—26) — obok przychylniej oceny programu Abramowskiego — nie wahał się wykazać tego, co — jego zdaniem — jest negatywne. Wyraził w szczególności pogląd, że najbardziej błędne założenie tego programu dotyczyły sposobu realizacji ustroju sprawiedliwości społecznej. Abramowski chciał drogą ewolucyjną wyeliminować ustrój kapitalistyczny bez zdobycia władzy przez robotników i chłopów. Krytyk ten docenia postulat Abramowskiego w sprawie szerzenia różnorodnych form życia spółdzielczego, lecz dodaje, że to nie wystarcza, bowiem dopełnienie całego procesu może nastąpić tylko w wyniku walki klasowej uwieńczonych zdobyciem władzy politycznej w państwie.

postępu. Uwzględniał bowiem żywotne interesy środowiska wiejskiego. Do dziś jest on dokumentem szczerego przejęcia się Edwarda Abramowskiego losem chłopów, dokumentem zawierającym postulaty naprawy społecznej, a więc mającym doniosłą wartość.

Działając w polskim ruchu ludowym Edward Abramowski wywierał wpływ nie tylko na formowanie się założeń programowo-ideowych Polskiego Związku Ludowego⁴¹, ale — jak pisze A. Więzikowa — swoją filozofią i założeniami koncepcji spółdzielczej oddziałal też na ideologię agraryzmu, a w szczególności na tak zwany agraryzm wiciowy⁴². Jak to wyglądało?

Otóż w założeniach agraryzmu, faworyzującego chłopów i wysuwającego utopijną koncepcję nowego ustroju pośredniego między kapitalizmem a socjalizmem, rolę zasadniczą odgrywała, podobnie jak w teorii społecznej Abramowskiego, idea spółdzielcza⁴³. W polskim ruchu ludowym ideologię agraryzmu reprezentowali między innymi J. Niećko, J. Solarz i S. Miłkowski. Wpływ założeń etycznych i filozoficznych Abramowskiego uwidacznia się szczególnie w poglądach dwu pierwszych: Niećki i Solarza⁴⁴. Zarówno J. Niećko (1891—1953), jak i J. Solarz (1891—1940) przeceniali rolę chłopów w tworzeniu nowej sprawiedliwej rzeczywistości społecznej. Obaj też byli zgodni co do tego, że droga do nowego ustroju społecznego nie powinna prowadzić przez rewolucję⁴⁵, a przez odrodzenie duszy ludzkiej⁴⁶. J. Niećko i J. Solarz w swoich programach, podobnie jak Abramowski, przywiązywali również ogromne znaczenie do kształtowania postaw moralnych członków społeczeństwa oraz do pracy wychowawczej⁴⁷. Agrarystów łączył też z Abramowskim głęboki humanizm i troska o dobro jednostki ludzkiej. Elementem wspólnym są także akcenty utopizmu. Ślady oddziaływania Abramowskiego na ideologię agraryzmu uwidaczniają się wreszcie w kwestii przeceniania roli spółdzielczości przez ideologów tego kierunku⁴⁸. Występują natomiast różnice w stosunku do państwa. Jeśli

⁴¹ Por. *Zarys historii polskiego ruchu...*, s. 143. A. Więzikowa, *Uwagi do genezy agraryzmu w polskim ruchu ludowym*, [w:] *70 lat ruchu ludowego, Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez ZHRL przy NK ZSL dnia 22—24 XI 1965 r.*, praca pod redakcją R. Szaflika, Warszawa 1967, s. 519.

⁴² Por. Więzikowa, *op. cit.*, s. 519.

⁴³ *Ibidem.*

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ Por. Z. Hemmerling, *Józef Niećko*, [w:] *Przywódcy ruchu ludowego*, praca zbiorowa pod red. A. Więzikowej, Warszawa 1968, s. 198. J. Kowal, *Ignacy Solarz*, [w:] *Przywódcy ruchu...*, s. 291.

⁴⁶ Por. Więzikowa, *op. cit.*, s. 517.

⁴⁷ Por. Hemmerling, *op. cit.*, s. 197, Kowal, *op. cit.*, s. 290.

⁴⁸ Por. Więzikowa, *op. cit.*, s. 520.

agrariusi zasadniczo akceptowali istnienie państwa, to Abramowski sprzeciwiał się organizacji państwowej⁴⁹. Jak więc widzimy, wpływy Abramowskiego na założenia polskiego agraryzmu były znaczne.

Udziału Abramowskiego w polskim ruchu ludowym nie wyczerpuje działalność pisarska, przez którą usiłował on wpływać na kształt ideologii ruchu. Niezależnie od pracy teoretycznej działał on praktycznie na rzecz ruchu ludowego. Prowadził między innymi wykłady na kursach wakacyjnych dla nauczycieli, które organizował Polski Związek Ludowy⁵⁰. Pracował również razem z Ludwikiem Krzywickim w charakterze wykładowcy w Pszczelinie, pierwszej szkole rolniczej w Królestwie Polskim przeznaczonej dla młodzieży wiejskiej⁵¹. Uczelnia ta powstała w roku 1900 w Otrębusach koło Warszawy z inicjatywy Maksymiliana Malinowskiego. Obok przedmiotów ściśle fachowych wykładano tam wiele różnych zagadnień dotyczących życia społecznego⁵².

Jednak narastająca z czasem różnica zdań co do sposobu rozwiązania wielu problemów życia społecznego wywołała nieporozumienia Abramowskiego z kierownictwem Polskiego Związku Ludowego. Zniechęcony autor *Zagadnień socjalizmu* powziął myśl odejścia z ruchu ludowego, z którym tak aktywnie współpracował dotychczas. Fakt oficjalnego jego zerwania ze Związkiem Ludowym wyprzedzają jednak aresztowania władz carskich, które w roku 1907 ostatecznie zlikwidowały działalność Związku Ludowego⁵³. Kontakty Abramowskiego z ruchem ludowym z tą chwilą w zasadzie urywają się, chociaż w literaturze mówi się jeszcze o jego późniejszych związkach z organizacją pod nazwą Związek Chłopski⁵⁴.

Jakkolwiek ocenilibyśmy działalność Abramowskiego w polskim ruchu ludowym, nie da się zaprzeczyć jego osobistemu wkładowi w dziedzinę propagandy idei ruchu ludowego. Pomimo krótkiego okresu współpracy z tym ruchem pozostawił po sobie trwałe ślady w postaci broszur, materiałów dyskusyjnych i artykułów umieszczonych w organach prasowych Związku Ludowego. Swoim działaniem w ruchu ludowym krzewił ideę niepodległości, walki z caratem, walki o wolność robotników

⁴⁹ Por. *ibidem*, s. 519—520.

⁵⁰ Por. Światło, *op. cit.*, s. IX; podobnie w: Edward Abramowski, „Z Pola Walki”, 1969, nr 4, s. 33.

⁵¹ Por. *Przywódcy ruchu...*, s. 173; *Nasza walka o szkołę polską 1901—1917*, t. 2; *Opracowania, wspomnienia, dokumenty*, zebrane przez Komisję Historyczną pod przew. prof. dra B. Nawroczyńskiego, Warszawa 1934, s. 320.

⁵² Por. *Zarys historii polskiego ruchu...*, s. 118—120.

⁵³ Por. *ibidem*, s. 147—148; K. Krzeczowski, *Dzieje życia i twórczości Edwarda Abramowskiego*, Warszawa 1933, s. 44.

⁵⁴ Por. *Zarys historii polskiego ruchu...*, s. 179. Organizacja ta istniała stosunkowo krótko, bo w latach 1910—1915.

i chłopów. Były to ważne elementy w jego twórczości. Są zarazem dobitnym wyrazem głębokiego przejęcia się Abramowskiego sprawami wsi; nie tylko przejęcia się, ale i intencji przyjscia z pomocą ludziom udręczonym warunkami krzywdzącego ustroju. Łączy się to ściśle z jego działalnością w ramach ruchu robotniczego, gdyż rozumiał on konieczność solidarnego współdziałania robotników i chłopów w walce o nowy lepszy ustrój. Tego nie przekreśla fakt, że Abramowski zdążył do sprawiedliwego ustroju społecznego własną, znaczoną utopią, drogą. Ciągłe poszukiwał bowiem najbardziej właściwej metody, gwarantującej osiągnięcie celu. Jedną z nich miała być spółdzielczość, której rozwój mocno podkreślał również w trakcie działalności w ruchu ludowym. Pomimo wielu niedoskonałości jego wskazań dobrze przysłużył się sprawie walki o zwycięstwo idei sprawiedliwości społecznej. Odszedł wprawdzie z ruchu ludowego, dalej jednak realizował swój program. Służył ojczyźnie pracą pisarską, propagując konieczność wyzwolenia kraju i człowieka.